

Πιο λεπτή ἀκόμα καὶ ἄλλο τόσο σφαλερή, εἶναι καὶ ἡ ὑπόθεσις ἐκείνων, ποῦ παραδέχονται κάποια ἰδιαίτερη ἠθικὴ ἔννοια, ποῦ αὐτὴ καὶ ὄχι ὁ λόγος καθορίζει τὸν ἠθικὸ νόμο. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ὑπόθεσις, ἡ συνείδησις τῆς ἀρετῆς συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν εὐχαρίστησις καὶ μὲ τὴν ἡδονή, ἐνῶ ἡ συνείδησις τοῦ ἐλατώματος μὲ τὴν ἀνησυχία τῆς ψυχῆς καὶ μὲ τὸν πόνο καὶ ἔτσι ἀφίπνουν ὅλα στὴν ἐπιθυμία τῆς ἀτομικῆς εὐδαιμονίας. Χωρὶς νὰ ἐπαναλάβω ὅ,τι εἶπα πάρα πάνω, θέλω μονάχα νὰ σημειώσω τὴν αὐταπάτη, ποῦ ὑπάρχει ἐδῶ. Γιὰ νὰ φαντασθοῦν τὸ ἀνήθικο ταραγμένο ἀπὸ τὴν ἀνησυχία τῆς ψυχῆς μὲ τὴ συνείδησις τῶν ἐλαττωμάτων του, πρέπει πρῶτα νὰ τὸν φαντασθοῦν, κατὰ τὸ κύριο στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα του, ἠθικῶς καλὸ, τουλάχιστον σὲ κάποιο βαθμό, ἔτσι ὅπως πρέπει νὰ φαντασθοῦν σὰν ἐνάρετο ἐκεῖνον ποῦ χαίρεται ἀπὸ τὴν συνείδησις τῶν πράξεών του, ποῦ εἶναι σύμφωνες μὲ τὸ καθῆκον.

"Ἄρα ἡ ἔννοια τῆς ἠθικότητος καὶ τοῦ καθήκοντος θὰ ἔπρεπε νὰ προηγεῖται ἀπὸ κάθε θεώρησις τῆς εὐχαρίστησις αὐτῆς καὶ δὲν θὰ μπορούσε καθόλου νὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτή. Θὰ πρέπει τώρα νὰ ἐκτιμήσουμε πρῶτα τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ παρουσιάζει ἐκεῖνο, ποῦ τὸ ὀνομάζουμε καθῆκον, τὴν αὐθεντία τοῦ νόμου καὶ τὴν ἄμεση ἀξία, ποῦ τὸ ἄτομο μὲ τὴν ὑπακοή του σ' αὐτὸ ἀποκτᾷ ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του, ὅταν αἰσθάνεται τὴν ἱκανοποίησις ἐκείνη τῆς συνείδησις, ποῦ γενιέται ἀπὸ τὴν συμμόρφωσίν της πρὸς τὸν νόμο, καὶ τίς τύψεις ποῦ ἀκολουθοῦν τὴν παράβασιν τοῦ νόμου. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς νὰ αἰσθανθῆ αὐτὴ τὴν ἱκανοποίησις ἢ αὐτὴ τὴν ἀνησυχία πρὶν γνωρίσει τὴν ὑποχρέωσιν καὶ τὴ βάλει γιὰ βάση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Πρέπει νὰ εἶναι ἤδη ἓνας τίμιος ἄνθρωπος τουλάχιστον ἐν μέρει, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἀποκτήσῃ ἔστω καὶ ἀπλῶς μιὰ ἰδέα αὐτῶν τῶν αἰσθημάτων. Δὲν ἄρνοῦμαι καθόλου ἄλλωστε ὅτι, ὅπως μὲ τὴν ἐλευθερία ἢ ἀνθρώπινη βούλησις μπορεῖ νὰ κα-

θορίζεται άμεσα άπά τόν ήθικό νόμο, επίσης και ή συ-
 χνή άσκηση σχετικά με αύτή τήν καθοριστική αίτία, μπο-
 ρεί νά δημιουργήση στό τέλος ένα υποκειμενικό συναί-
 σθημα αυτοϊκανοποίησης. Θα έλεγα πώς ήταν μάλλον
 καθήκον τó νά θεμελιώσουμε και νά αναπτύξουμε μέσα
 μας τó ήθικό συναίσθημα, αλλά ή έννοια τοῦ καθήκον-
 τος δέν μπορεί νά προέρχεται άπό αύτό, διαφορετικά θά
 μπορούσαμε νά φαντασθοῦμε, πώς τó αίσθημα ενός νό-
 μου είναι και αύτό νόμος και νά κάνουμε αντικείμενο
 τῶν αἰσθήσεων εκείνο, πού μπορούμε νά τó σκεφθοῦμε
 μόνο με τó λόγο. Τοῦτο, άν δέν πρέπει νά θεωρηθῆ σαν
 μιá χοντροκομένη αντίφαση, θά εκμηδένιζε έντελῶς κά-
 θε έννοια καθήκοντος και θά έβαζε στή θέση του άπλῶς
 ένα παιγνίδι μηχανικό τῶν πιό έξευγενισμένων ροπῶν,
 πού πολλές φορές θάρχονται σέ αντίφαση με τίς κατώτε-
 ρες ροπές.

“Αν τώρα παραβιάσουμε τήν υπέρτατη τυπική άρχή
 μας τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου (σαν αυτονομία τῆς
 τῆς βούλησης) με όλες τίς υλικές ήθικές άρχές,
 πού συναντήσαμε μέχρι τώρα, μπορούμε νά παρουσιά-
 σουμε ένα πίνακα ὄλων αὐτῶν τῶν άρχῶν, σαν τέτοιων
 πού μ’ αὐτές έχουν έξαντληθῆ πραγματικά όλες οἱ δυνα-
 τές περιπτώσεις εκτός άπό μιá πού είναι τυπική. Θα γί-
 νη έτσι φανερό πόσο είναι άνώφελο νά ζητήσουμε μιá
 άλλη άρχή διαφορετική άπό εκείνη πού τώρα εκθέσαμε.
 “Ολες δηλ. οἱ δυνατές καθοριστικές αίτίες τῆς βούλησης
 είναι ή άπλῶς υποκειμενικές, ή αντικειμενικές και λογι-
 κές, αλλά και οἱ πρώτες και οἱ δεύτερες είναι ή έξωτε-
 ρικές ή έσωτερικές.

Οἱ ἕλικές προκτικῆς αἰτίες πὸ καθορίζουν τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας εἶναι :

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΕΣ		ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΕΣ	
Ἐξωτερικὲς	Ἐσωτερικὲς	Ἐξωτερικὲς	Ἐσωτερικὲς
Τῆς ἀνα- τροφῆς (κα- τὰ τὸν Montaigne)	Τοῦ ἀσι- κοῦ πολ- τεύματος (κατὰ τὸν Mandeville)	Τοῦ φυσι- κοῦ αἰσθή- ματος (κα- τὰ τὸν Ἐ- πίκουρο)	Τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος (κατὰ τὸν Hutcheson)
		Τῆς τελειο- ποιήσεως (κατὰ τὸν Bòλφ καὶ τοὺς Στωϊ- κοὺς).	Τῆς βουλή- σεως τοῦ Θεοῦ (κατὰ τὸν Crusius καὶ τοὺς ἄλλους ἠθι- κολόγους θεολόγους).

Ἐκεῖνες, πού εἶναι ἀριστερά, εἶναι ὅλες ἐμπειρικές καὶ εἶναι φανερό, πὼς δὲν χρησιμεύουν στὴν παγκόσμια ἠθικὴ ἀρχή. Ἀλλὰ ἐκεῖνες πού εἶναι δεξιά, στηρίζονται στὸ λόγος (γιατὶ καὶ ἡ τελειότητα στὸ ποιὸν τῶν πραγμάτων, καὶ ἡ ὑψίστη τελειότητα πού παρουσιάζεται στὴν οὐσία, δηλ. τὸν Θεό, καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη μόνο μὲ λογικὲς ἔννοιες μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν). Ἀλλὰ τὴν ἔννοια τῆς τελειότητας, μποροῦμε νὰ τὴν πάρουμε καὶ μὲ θεωρητικὴ σημασία καὶ τότε δὲν σημαίνει τίποτε ἄλλο, παρὰ τὴν ἀκεραιότητα κάθε πράγματος στὸ εἶδος του (ὑπερβατικὴ), ἢ ἑνὸς πράγματος ἀπλῶς σὰν πράγματος γενικὰ (μεταφυσικὴ), καὶ σχετικὰ μὲ τοῦτο δὲν μποροῦμε νὰ πραγματευτοῦμε ἐδῶ. Ἀλλὰ ἡ ἔννοια τῆς τελειότητας, στὴν πρακτικὴ τῆς σημασία, εἶναι ἡ ἰκανότητα ἢ ἡ ἐπάρκεια ἑνὸς πράγματος πρὸς διαφόρους σκοπούς. Ἡ τελειότητα αὐτή, σὰν ποιὸν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἄρα ἐσωτερικὴ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ταλέντο καὶ ἐκεῖνο πού τὸ ἐνισχύει καὶ τὸ συμπληρώνει δηλ. ἡ ἐπιδεξιότητα. Ἡ ἀνωτάτη τελειοποίηση τῆς οὐσίας δηλ. ὁ Θεός, πού εἶναι ἄρα ἐξωτερικὴ (ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη), εἶναι ἡ ἐπάρκεια αὐτοῦ τοῦ ὄντος σὲ ὅλους γενικὰ τοὺς σκοπούς.

Ἄν λοιπὸν πρέπει νὰ μᾶς ἔχουν πρῶτα δοθῆ σκοποί, πού μόνον σχετικὰ μὲ αὐτοὺς ἢ ἔννοια τῆς τελειοποίησης (μᾶς αὐτοτελειοποίησης ἐσωτερικῆς καὶ μᾶς ἐξωτερικῆς στὸν Θεό) μπορεῖ νὰ γίνῃ αἰτία καθοριστικὴ τῆς βούλησης, τότε ἕνας σκοπός, σὰν ἀντικείμενο, πού πρέπει νὰ προηγῆται ἀπὸ τὸν καθορισμὸ τῆς βούλησης ἀπὸ ἕνα πρακτικὸ κανόνα καὶ νὰ περιέχῃ τὴν βάση τῆς δυνατοτήτάς της, ἄρα τὴν ὑλὴ τῆς βούλησης ἂν τὴν πάρουμε σὰν αἰτία αὐτοκαθορισμοῦ, εἶναι πάντοτε ἐμπειρικός. Μπορεῖ ἄρα νὰ χρησιμεύσῃ σὰν ἐπάρκεια ἀρχὴ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, ἀλλὰ ποτὲ σὰν καθαρὴ λογικὴ ἀρχὴ τῆς θεωρίας τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ χρέους (ὅπως τὰ ταλέντα καὶ τὸ νὰ τὰ εὐνοήσῃ κανεὶς

μόνο γιατί ἀνήκουν στὰ πλεονεκτήματα τῆς ζωῆς, ἢ ἡ βούληση τοῦ Θεοῦ, ἀν τὴ συμόρφωσή μας σ' αὐτὴ τὴν πέρνουμε σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησης, χωρὶς μιὰ προηγούμενη πρακτικὴ ἀρχὴ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἰδέα της, μποροῦν νὰ γίνουν καθοριστικὰ αἷτια τῆς βούλησης μόνον γιὰ τὴν ἐϋτυχία πὺ περιμένουμε ἀπὸ αὐτά). Ἀπ' αὐτὸ βγαίνει πρῶτον, πὺς ὅλες οἱ ἀρχές πὺ ἀναφέρονται ἔδῶ εἶναι ὑλικές καὶ ὑστερα πὺς σ' αὐτὲς περιλαμβάνονται ὅλες οἱ δυνατὲς ὑλικές ἀρχές, καὶ τέλος τὸ συμπέρασμα πὺς, ἀφοῦ οἱ ὑλικές ἀρχές δὲν ὑπηρετοῦν τὸν ἀνώτατον ἠθικὸ νόμο (ὅπως ἀποδείχτηκε) ἡ τυπικὴ πρακτικὴ ἀρχὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, πὺ σύμφωνα μ' αὐτὴν ὁ ἀπλὸς τύπος μιᾶς δυνατῆς παγκόσμιας νομοθεσίας πρέπει νὰ ἀποτελέση μὲ τὰ ἀξιώματά μας τὴν ἀνώτατη καὶ ἄμεση καθοριστικὴ αἷτια τῆς βούλησης, εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἀρχὴ, πὺ χρησιμεύει στὶς κατηγορικὲς προσταγές. δηλ. στοὺς πρακτικοὺς νόμους (πὺ ἀπὸ τὶς πράξεις δημιουργοῦν ἓνα χρέος) καὶ γενικὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος τόσο στὴν κρίση ὅσο καὶ στὴν ἐφαρμογὴ της στὴν ἀνθρώπινη βούληση κατὰ τὸν αὐτοκαθορισμὸ της.

I.—Παραγωγή τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου.

Ἡ ἀναλυτικὴ δείχνει πὺς ὁ καθαρὸς λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι πρακτικός. μπορεῖ δηλ. νὰ καθορίσῃ ἀπὸ μόνος του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ στοιχεῖο, τὴ βούληση (καὶ πράγματι τὸ δείχνει μὲ ἓνα γεγονὸς. κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ καθαρὸς λόγος μᾶς ἐμφανίζεται σὰν πραγματικὰ πρακτικός. μὲ τὴν αὐτονομία δηλ. τῆς ἀρχῆς τῆς ἠθικότητος. πὺ μ' αὐτὴν καθορίζει τὴ βούληση στὴν πράξη). Δείχνει ταυτοχρόνως ἡ Ἀναλυτικὴ, πὺς τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ἀχώριστα ἐνωμένο μὲ τὴ συνείδηση

τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης, μᾶλλον ταυτίζεται μ' αὐτήν. Μ' αὐτὸ τὸ γεγονός ἡ βούληση ἑνὸς λογικοῦ ὄντος πού μιὰ καὶ ἀνήκει στὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων, ὑπόκειται ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἀποτελεσματικὲς αἰτίες στὸν νόμον τῆς αἰτιότητας, ἔχει ἀπὸ τὴν πρακτικὴ πλευρά, σὰν ὄν καθ' ἑαυτό, συνείδηση τῆς δυνατότητας τοῦ καθορισμοῦ τῆς ὑπαρξίης της, κατὰ μιὰ νοητὴ τάξη τῶν πραγμάτων ὅχι προσαρμοσμένη βέβαια σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἀποπειρία, ἀλλὰ σὲ ὁρισμένους δυναμικοὺς νόμους, πού καθορίζουν τὴν αἰτιότητά της στὸν αἰσθητὸν κόσμον. Γιατὶ ἔχουμε ἀποδείξει ἀρκετὰ, ἄλλοῦ, πὼς ἡ ἐλευθερία, ἂν τὴν παραδεχθοῦμε σὲ μᾶς, μᾶς μεταφέρει σὲ μιὰ νοητὴ τάξη τῶν πραγμάτων.

Τώρα, ἂν συγκρίνουμε τὸ μέρος τοῦτο μὲ τὸ ἀναλυτικὸ μέρος τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου, παρουσιάζεται μιὰ ἀξιοσημείωτη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς δυὸ Ἀναλυτικὲς. Ἐκεῖ δὲν ἦσαν οἱ ἀρχές, ἀλλὰ ἡ καθαρὴ ἐποπτεία διὰ τῶν αἰσθήσεων (ὁ χῶρος καὶ ὁ χρόνος) τὸ πρῶτο δεδομένο πού ἔκανε δυνατὴ τὴ γνῶση ἀπὸ τὸ ἴδιον, καὶ πράγματι μόνο γιὰ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων. Συνθετικὲς ἀρχές, πού νὰ προέρχονται ἀπὸ ἀπλὲς ἔννοιες χωρὶς ἔσωτερικὴ παρατήρηση ἦσαν ἀδύνατες ἢ μᾶλλον μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν μόνο σχετικὰ μὲ τὴν ἐποπτεία, πού ἀνήκει στὶς αἰσθήσεις, ἄρα μόνο σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα μᾶς δυνατῆς ἐμπειρίας γιατί οἱ νοητικὲς ἔννοιες, ἔνωμένες μ' αὐτὴ τὴν ἐποπτεία, ἔκαναν μόνο δυνατὴ τὴ γνῶση τὴν καλούμενη ἐμπειρία. Ἐξω ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, γιὰ τὰ πράγματα δηλ. σὰν νοούμενα, ἦταν ἐντελῶς ἀπαγορευμένη στὸ θεωρητικὸ λόγο κάθε θετικὴ γνῶση. Ἐκοπίαζε ἐπίσης πολὺ ὁ θεωρητικὸς λόγος γιὰ νὰ ἀσφαλίσῃ τὶς ἔννοιες τῶν νοουμένων, δηλ. τὴν δυνατότητα, ἢ μᾶλλον τὴν ἀναγκαιότητα νὰ τὰ

σκεπτόμαστε και π. χ. απομάκρυνε κάθε αντιλογία από το να παραδεχτούμε την ἐλευθερία, από ἀρνητική ἀποψη, σὰν κάτι τὸ σύμφωνο μὲ τις ἀρχές και τοὺς περιορισμοὺς τοῦ καθαρῶν θεωρητικοῦ λόγου, δὲν μᾶς ἔδινε ὅμως γι' αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα κάτι τὸ ὠρισμένο, γιατί μᾶλλον ἐμπόδιζε κάθε ὄραση γύρω ἀπ' αὐτά.

Ὁ ἠθικὸς ὅμως νόμος, μολονότι δὲν μᾶς δίνει γι' αὐτὰ καμιά ὄραση, μᾶς παρουσιάζει ἓνα γεγονόσ, πού μένει ἀπολύτως ἀνεξήγητο μὲ ὅλα τὰ δεδομένα τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων και σ' ὅλο τὸν κύκλο τῆς θεωρητικῆς χρήσης τοῦ λόγου μας, ἓνα γεγονόσ πού μᾶς δείχνει ἓνα κόσμο τῆς καθαρῆς διάννοιας μᾶς τὸν καθορίζει κατὰ τρόπο ἐντελῶς θεϊκό, και μᾶς κάνει νὰ γνωρίσουμε ἀπ' αὐτὸν ἓνα νόμο.

Πρέπει νὰ δώση ὁ νόμος αὐτὸς στὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων, στὴν αἰσθητή φύση (σχετικὰ μὲ τὰ λογικὰ ὄντα), τὴν μορφή κόσμου τῆς διανοίας, δηλ. ὑπεραισθητικῆς φύσης, χωρὶς ὅμως νὰ ζημιώση τὸν μηχανισμό της. Τώρα ἡ φύση, στὴν πιὸ γενική της ἔννοια, εἶναι ἡ θέση τῶν πραγμάτων κάτω ἀπὸ νόμους. Ἡ αἰσθητὴ φύση τῶν λογικῶν ὄντων γενικὰ εἶναι ἡ ὑπαρξή τους κάτω ἀπὸ νόμους καθωρισμένους ἐμπειρικά. Τοῦτο γιὰ τὸ λογικό μας εἶναι ἔτερονομία. Ἀντιθέτως ἡ ὑπεραισθητὴ φύση τῶν ὄντων εἶναι ἡ ὑπαρξή τους σύμφωνα μὲ νόμους, ἀνεξάρτητους ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὴ προϋπόθεση, πού, ἄρα, ἀνήκουν στὴν αὐτονομία τοῦ καθαρῶν λόγου. Κι' ἐπειδὴ εἶναι πρακτικοὶ οἱ νόμοι, πού σύμφωνα μ' αὐτοὺς ἡ ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γνώση, ἔτσι ἡ ὑπεραισθητὴ φύση, ὅσο μπορούμε νὰ σχηματίσουμε τὴν ἔννοιά της, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ φύση κάτω ἀπὸ τὴν αὐτονομία τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου. Ἀλλὰ ὁ νόμος τῆς αὐτονομίας αὐτῆς εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος. Ὁ ἠθικὸς λοιπὸν νόμος, εἶναι ὁ βασικὸς νόμος μιᾶς ὑπεραισθητικῆς φύσης και ἑνὸς καθαρῶν κόσμου τῆς

διάνοιας, ποῦ ὁμοίός του πρέπει νὰ ὑπάρχη καὶ στὸν αἰσθητὸ κόσμο, καὶ κατὰ τὸν ἴδιο χρόνο. χωρὶς ζημία τῶν νόμων τούτου. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε τὴ φύση ἐκείνη ἀρχέτυπη (natura archetypa) ποῦ μόνο στὸ λόγο τὴν γνωρίζουμε· ἀλλὰ τούτη, ποῦ περιέχει τὸ δυνατό ἀποτέλεσμα τῆς ιδέας τῆς πρώτης, σὰν καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, μπορούσε νὰ ὀνομασθῆ ἔκτυπη (natura ectypa). Γιατὶ πράγματι ὁ ἠθικὸς κόσμος μᾶς μεταφέρει κατὰ ἰδανικὸ τρόπο σὲ μιὰ φύση, ὅπου ὁ καθαρὸς λόγος, ἂν εἶχε καὶ τὴν ἀνάλογη φυσικὴ δύναμη, θὰ δημιουργοῦσε τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ· καὶ καθορίζει τὴ βούλησή μας σὲ τρόπο, ποῦ νὰ δώση στὸν αἰσθητὸ κόσμο τὴ μορφή συνόλου λογικῶν ὄντων.

Κι' ἀπ' τὴν πιὸ συνηθισμένη αὐτοπαρατήρηση μπορούμε νὰ βεβαιωθοῦμε, πῶς αὕτὴ ἡ ιδέα χρησιμεύει πραγματικὰ γιὰ πρότυπο στὸν καθορισμὸ τῆς βούλησής μας.

"Ἄν τὸ ἀξίωμα, ποῦ ἔχω τὴν πρόθεση σύμφωνα μ' αὐτὸ νὰ δώσω μιὰ μαρτυρικὴ κατάθεση, τὸ ἐξετάσω μὲ τὸν πρακτικὸ λόγο, παρατηρῶ πάντοτε πῶς θὰ ἦτανε, ἂν ἴσχυε ἐκεῖνος ὁ παγκόσμιος νόμος τῆς φύσης. Εἶναι φανερὸ πῶς σ' αὕτὴ τὴν περίπτωση ὁ καθένας θὰ εὗρισκε τὸν ἑαυτό του ὑποχρεωμένο νὰ δείξη εὐλικρίνεια. Γιατὶ δὲν εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν παγκοσμιότητα ἐνὸς φυσικοῦ νόμου νὰ ἰσχύουν οἱ ψεύτικες μαρτυρίες σὰν ἀποδείξεις. "Ἔτσι καθορίζεται τὸ ἀξίωμα, ποῦ πέρνω μόλις διερωτηθῶ, σχετικὰ μὲ τὴν ἐλεύθερη διάθεση τῆς ζωῆς μου, πῶς θ' ἄπρεπε νὰ ἦταν, γιὰ νὰ μπορούσε σύμφωνα μὲ τὸ νόμο αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος νὰ διατηρηθῆ μιὰ φύση. Προφανῶς σὲ μιὰ τέτοια φύση κανεὶς δὲν θὰ μπορούσε νὰ δώση αὐθαίρετα τέλος στὴ ζωὴ του, γιατί μιὰ τέτοια κατάσταση δὲν θὰ ἦταν μιὰ σταθερὴ τάξη. Τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε καὶ σ' ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις. Ἄλλὰ στὴν πραγματικὴ φύση, ὅσο αὕτὴ μπορεί νὰ γίνῃ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας, ἡ ἐλεύθερη βού-

ληση δὲν αὐτοκαθορίζεται ἀπὸ τέτοια ἀξιώματα, πού ἀπὸ μόνα τους θὰ μπορούσαν νὰ ἰδρῦσουν μιὰ φύση σύμφωνα μὲ παγκόσμιους νόμους, ἢ θὰ συμφωνοῦσαν ἀπὸ μόνα τους μὲ μιὰ φύση κανονισμένη σύμφωνα μ' αὐτούς. Ὑπάρχουν μᾶλλον ἰδιαίτερες ὁρμές, πού ἀποτελοῦν ἓνα φυσικὸ σύνολο σύμφωνα μὲ νόμους παθολογικούς (φυσικούς), ἀλλὰ ὄχι μιὰ φύση, πού θὰ ἦταν δυνατὴ μόνο μὲ τὴ βούλησή μας, σύμφωνα μὲ καθαρούς πρακτικούς νόμους. Ἐν τούτοις μὲ τὸ λόγο ἀποκτοῦμε συνείδηση ἑνὸς νόμου, πού ὑπόκεινται σ' αὐτὸν ὅλα τὰ ἀξιώματά μας, σὰν νὰ ὄφειλε νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴ βούλησή μας μιὰ φυσικὴ τάξη. Αὐτὴ λοιπὸν πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἰδέα μιᾶς φύσης πού δὲν μᾶς ἔχει δοθῆ ἔμπειρικά, πού μὲ τὴν ἐλευθερία ὅμως εἶναι δυνατὴ καὶ γιὰ τοῦτο ὑπεραισθητή, πού ἔμεῖς τῆς δίνουμε τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, τοῦλάχιστο ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, γιὰ τὴν θεωροῦμε σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησής μας ἔφ' ὅσον εἴμαστε καθαρὰ λογικὰ ὄντα.

Ἡ διαφορὰ λοιπὸν ἀνάμεσα στοὺς νόμους μιᾶς φύσης, πού σ' αὐτὴν ὑπόκειται ἡ βούληση καὶ σὲ κείνους μιᾶς φύσης πού ὑπόκειται σὲ μιὰ βούληση, (σχετικὰ μὲ ὅ,τι συνδέει τὴ βούληση μὲ τὶς ἐλεύθερες πράξεις τῆς), συνίσταται σὲ τοῦτο, πὼς σὲ κείνη τὰ ἀντικείμενα ὀφείλουν νὰ εἶναι αἷτια τῶν παραστάσεων πού καθορίζουν τὴ βούληση, σὲ τούτῃ ἀντιθέτως ἡ βούληση πρέπει νὰ εἶναι τὸ αἷτιο τῶν ἀντικειμένων, ἔτσι πού ἡ αἰτιότητά τῆς νὰ ἔχῃ τὴν καθοριστικὴ αἷτια μόνο στὴν καθαρὴ λογικὴ δύναμη, πού γιὰ τοῦτο μπορούμε κι' αὐτὴ νὰ τὴν ὀνομάσουμε καθαρὸ πρακτικὸ λόγο.

Εἶναι λοιπὸν ἐντελῶς διαφορετικὰ τὰ δυὸ προβλήματα: α') πὼς ὁ λόγος μπορεῖ νὰ γνωρίζει ἀντικείμενα ἀpriori καὶ β') πὼς ὁ λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἄμεση καθοριστικὴ αἷτια τῆς βούλησης, δηλ. τῆς αἰτιότητος τοῦ λογικοῦ ὄντος σχετικὰ μὲ τὴν πραγματικότητα τῶν

ἀντικειμένων (ἀπλῶς μὲ τὴ σκέψη τῆς παγκόσμιας ἀξίας τῶν ἀξιωμάτων του, σὰν νόμων).

Γιὰ τὸ πρῶτο πρόβλημα, πὺ ἀνήκει στὴν κριτικὴ τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ λόγου, χρειάζεται νὰ ἐξηγηθῆ πρῶτα—πρῶτα πῶς εἶναι δυνατὲς a priori ἐποπτεῖες πὺ χωρὶς αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ δοθῆ ἀπολύτως κανένα ἀντικείμενο, ἄρα καὶ κανένα δὲν μπορεῖ νὰ γνωσθῆ συνθετικά. Μὲ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος πετυχαίνουμε τοῦτο : ὅτι ὅλες οἱ ἐποπτεῖες γίνονται μὲ τὶς αἰσθήσεις, δὲν γίνεται ἄρα μ' αὐτὲς δυνατὴ θεωρητικὴ γνώση, πὺ νὰ προχωρῆ πέρα ἀπὸ τὴ δυνατὴ ἐμπειρία καὶ πὺ γι' αὐτὸ ὅλες οἱ ἀρχὲς τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ λόγου δὲν κάνουν ἄλλο, ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἐμπειρία ἢ τῶν δοθέντων ἀντικειμένων ἢ ἐκείνων, πὺ μποροῦν νὰ δοθοῦν ἀπεριόριστα, ἀλλὰ δὲν μᾶς ἔχουν ποτὲ δοθῆ ὀλοκληρωτικά.

Γιὰ τὸ δεῦτερο, πὺ ἀνήκει στὴν κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, δὲ χρειάζεται νὰ ἐξηγηθῆ πῶς εἶναι δυνατὰ τὰ ἀντικείμενα τῆς δύναμης τῆς ἐπιθυμίας, γιὰ τὸ τοῦτο σὰν πρόβλημα τῆς θεωρητικῆς γνώσης τῆς φύσης, εἶναι ἀφημένο στὴν κριτικὴ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου· ἀλλὰ μόνο πῶς ὁ λόγος μπορεῖ νὰ καθορίσῃ τὸ ἀξίωμα τῆς βούλησης, ἂν ὁ καθορισμὸς αὐτὸς γίνεται μόνο μὲ ἐμπειρικὲς αἰτίες ἢ ἂν ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι πρακτικὸς καὶ νόμος μιᾶς δυνατῆς φυσικῆς τάξης, πὺ δὲν μποροῦμε καθόλου νὰ τὴ γνωρίσουμε μὲ τὴν ἐμπειρία. Ἡ δυνατότητα τέτοιας ὑπεραισθητῆς φύσης, πὺ ἢ ἔννοια της μπορεῖ νὰ εἶναι ταυτοχρόνως, μὲ τὴν ἐλεύθερη βούλησή μας, ἢ βάση τῆς πραγματικότητάς της, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ καμμιὰ a priori ἐποπτεία (ἐνὸς κόσμου νοητοῦ), πὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, σὰν ὑπεραισθητὴ, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπίσης ἀδύνατη γιὰ μᾶς. Γιὰ τὸ πρόκειται μόνο γιὰ τὴν καθοριστικὴ αἰτία τῆς θέλησης στὰ ἀξιώματά της, ἂν δηλ. ἢ αἰτία αὐτὴ εἶναι ἐμπειρικὴ ἢ ἀνήκει στὸν καθαρὸ λόγος (στὴ συμφωνία πρὸς τὸ νόμο τοῦ καθαρῦ λόγου

γενικὰ) καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἔννοια. Ἐάν ἡ αἰτιότητα τῆς βούλησης προέρχεται ἢ ὄχι ἀπὸ τὴν πραγματικότητα κάποιου ἀντικειμένου, τοῦτο θὰ κριθῆ ἀπὸ τὶς θεωρητικὰς ἀρχὰς τοῦ λόγου, σὰν ἔρευνα τῆς δυνατότητας τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐπιθυμίας, πού ἡ ἐποπτεία τους δὲν ἀποτελεῖ στιγμή τοῦ πρακτικοῦ προβλήματος. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς βούλησης καὶ τῆς καθοριστικῆς αἰτίας τοῦ ἀξιώματός της, σὲ ὅσο μέρος αὐτὴ εἶναι ἐλεύθερη βούληση. Πράγματι, μιὰ καὶ γιὰ τὸν καθαρὸ λόγον ἡ β ο ὑ λ η σ η εἶναι σύμφωνη πρὸς τὸν νόμον, ἡ κριτικὴ δὲν ἐνδιαφέρεται καθόλου γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δύναμη τῆς βούλησης στὴν ἐκτέλεση καὶ ἂν πραγματικὰ προέρχεται ἢ ὄχι ἀπὸ αὐτὴ μιὰ φύση σύμφωνα μὲ τὰ ἀξιώματα τῆς νομοθεσίας μιᾶς δυνατῆς φύσης. Ἡ κριτικὴ ἐρευνᾷ μόνο τὸ ἂν καὶ τὸ πῶς ὁ καθαρὸς λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι πρακτικὸς νὰ καθορίζη δηλαδὴ ἄμεσα τὴ βούληση.

Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ μέρος ἡ κριτικὴ πρέπει καὶ μπορεῖ χωρὶς λάθος νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τοὺς καθαροὺς πρακτικοὺς νόμους καὶ τὴν πραγματικότητά τους. Ἀντὶ ὅμοις τῆς ἐποπτείας, ἡ κριτικὴ αὐτὴ βασίζει τοὺς νόμους αὐτοὺς στὴν ἔννοια τῆς ὑπαρξῆς τους στὸν κόσμον τῆς διανοίας, δηλ. στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Γιατὶ ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν σημαίνει τίποτα ἄλλο καὶ οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶναι δυνατοὶ μόνο σχετικὰ μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης, ἀλλὰ γιὰ νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ἐλευθερία αὐτὴ εἶναι ἀναγκαῖοι οἱ πρακτικοὶ νόμοι. Καὶ ἀντιστρόφως ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀναγκαία γιατί οἱ νόμοι ἐκεῖνοι, σὰν πρακτικὰ αἰτήματα, εἶναι ἀπαραίτητοι. Τώρα τὸ πῶς εἶναι δυνατὴ αὐτὴ ἡ συνείδηση τῶν ἠθικῶν νόμων ἢ, πού εἶναι τὸ ἴδιο, ἡ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ περισσότερο, μπορεῖ ὅμως νὰ ὑποστηριχθῆ καλὰ τὸ παραδεκτό τους στὴ θεωρητικὴ κριτικὴ.

Ἡ ἔκθεσις τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι τώρα τελειωμένη, ἔχει δηλ. δειχθῆ πρῶτα—

πρῶτα τὸ περιεχόμενόν της πὸς ὑπάρχει ἀπὸ μόνη της ἐντελῶς a priori καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐμπειρικές ἀρχές καὶ ὕστερα τὸ τί διαφέρει ἀπὸ ὅλες τις ἄλλες πρακτικές ἀρχές. Στὴ δικαιολόγηση τῆς ἀντικειμενικῆς παγκόσμιας ἀξίας αὐτῆς τῆς ἀρχῆς καὶ στὴν ἐξέταση τῆς δυνατότητας μιᾶς τέτοιας συνθετικῆς a priori πρότασης δὲν μπορούμε νὰ ἐλπίσουμε, πὸς θὰ προχωρήσουμε τόσο καλά, ὅπως συμβαίνει μὲ τις ἀρχές τῆς θεωρητικῆς καθαρῆς διάνοιας. Γιατὶ αὐτὲς ἀναφερόντουσαν στὰ ἀντικείμενα τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας, δηλ. στὰ φαινόμενα καὶ ἔχει δειχτῆ πὸς, μόνο ἐπειδὴ αὐτὰ τὰ φαινόμενα ὑπάγονται σὲ κατηγορίες σύμφωνα μὲ ἐκείνους τοὺς νόμους, τὰ ἴδια τὰ φαινόμενα μπορούν νὰ γ ν ω σ θ ο ὦ ν σὰν ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας καὶ κατὰ συνέπεια πὸς κάθε δυνατῆ ἐμπειρία πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνα μ' ἐκείνους τοὺς νόμους. Ἄλλὰ δὲν μπορῶ νὰ προχωρήσω ἔτσι ὡς τὴν παραγωγή τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Γιατὶ δὲν πρόκειται γιὰ τὴ γνώση τῆς φύσης τῶν ἀντικειμένων πὸς εἶναι δυνατόν νὰ δοθοῦν στὸ λόγο κατὰ διαφορετικὸ τρόπο, ἀλλὰ γιὰ μιὰ γνώση, πὸς νὰ μπορῆ νὰ γίνῃ τὸ θεμέλιο τῆς ὑπαρξης τῶν ἴδιων τῶν ἀντικειμένων καὶ πὸς γι' αὐτὴν ὁ λόγος ἔχει τὴν αἰτιότητα σὲ ἓνα λογικὸ ὄν, δηλ. τοῦ καθαρῶ λόγου, πὸς μπορούμε νὰ τὴ θεωρήσουμε σὰν μιὰ δύναμη πὸς καθορίζει ἄμεσα τὴ βούληση.

Ἄλλὰ κάθε ἀνθρώπινη διορατικότητα εἶναι πεπερασμένη, ὅταν φτάνουμε στὶς θεμελιώδεις δυνάμεις, γιατί τὴ δυνατότητά τους δὲν μπορούμε κατὰ κανένα τρόπο νὰ τὴ νοήσουμε, ἀλλὰ οὔτε μπορούμε ἐκούσια νὰ τὴ βροῦμε μὲ τὸ νοῦ μας καὶ νὰ τὴν παραδεχτοῦμε. Στὴ θεωρητικὴ ἄρα χρῆση τοῦ λόγου μόνο ἡ ἐμπειρία μᾶς δίνει τὴν ἐξουσία νὰ τὴν παραδεχτοῦμε. Ἄλλὰ ἡ ὑποκατάσταση αὐτῆ μιᾶς ἐμπειρικῆς ἀπόδειξης στὴ θέση ἑνὸς συμπεράσματος πὸς νὰ προέρχεται ἀπὸ τις πηγές τῆς a priori γνώσης, ἐδῶ μᾶς ἔχει ἀφαιρεθῆ σχετικὰ μὲ τὴ δύναμη τοῦ καθαρῶ πρακτικοῦ λόγου. Γιατὶ ἐκεῖνο,

πού θά εἶχε ἀνάγκη νά πάρη τήν ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητάς του ἀπό τις ἀρχές τῆς ἐμπειρίας, πρέπει νά ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐμπειρία, σχετικᾶ μέ τις βάσεις τῆς δυνατότητάς του. Ἀλλά ὁ καθαρὸς λόγος κι' ὄχι λιγώτερο ὁ πρακτικὸς δὲν μπορεῖ νά θεωρηθῆ γιὰ τέτοιος ἀπό τήν ἐννοιὰ του. Ἀλλωστε ὁ ἠθικὸς νόμος ἔχει δοθῆ, νά ποῦμε, σὰν γεγονὸς τοῦ καθαροῦ λόγου, πού ἔχουμε συνείδησή του a priori, καὶ πού εἶναι ἀποδεικτικὰ βέβαια, καὶ παραδεχόμεστε ἐπίσης πὼς στήν ἐμπειρία δὲν θά μπορούσαμε νά βροῦμε κανένα παράδειγμα, ὅπου θά μπορούσαμε νά παρατηρήσουμε μέ ἀκρίβεια τὸν ἠθικὸν νόμον. Μ' ὅλες λοιπὸν τις προσπάθειες τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τοῦ ἠθικοῦ νόμου δὲν μπορεῖ νά δειχθῆ μέ θεωρητικὰ συμπεράσματα, οὔτε μπορούμε νά τὴν παραδεχτοῦμε ἐμπειρικᾶ καὶ ἄρα, κι' ἂν ἀκόμα θέλαμε νά παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀποδεικτικὴν βεβαιότητα, ἡ πραγματικὴ αὐτὴ δὲν θά μπορούσε νά βεβαιωθῆ μέ τὴν ἐμπειρία κι' ἔτσι νά δειχθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων, καὶ μόλα ταῦτα ἡ πραγματικότητα αὐτὴ ὑπάρχει ἀπὸ μόνη της.

Ἀλλὰ μ' αὐτὴ τὴν προέλευση τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς, πού μάταια τὴ ζητήσαμε συμβαίνει κάτι τὸ διαφορετικὸ καὶ ἐντελῶς παράδοξο, αὐτὴ ἡ ἴδια δηλ. χρησιμεύει γιὰ ἀρχὴ παραγωγῆς μᾶς ἀνερεύνητης δύνாமης, πού καμμιά ἐμπειρία δὲν θά μπορούσε νά τὴ δείξη, ἀλλὰ πού ὁ θεωρητικὸς λόγος θά ἔπρεπε νά τὴν παραδεχθῆ τοῦλάχιστον σὰ δυνατὴ (γιὰ νά βρῆ ἀνάμεσα στίς κοσμολογικὲς ἰδέες τὸ ἀπροϋπόθετο κατὰ τὴν αἰτιότητά του, γιὰ νά μὴν ἀντιφάσκει), δηλ. τὴ δύναμη τῆς ἐλευθερίας, πού ὁ ἠθικὸς νόμος, χωρὶς ὁ ἴδιος νά ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ καμμιά αἰτία πού νά τὸν δικαιολογῆ, δείχνει ὄχι ἀπλῶς τὴν δυνατότητα της, ἀλλὰ τὴν πραγματικότητα, γιὰ τὰ ὄντα, πού ἀναγνωρίζουν τὴν ὑποχρεωτικότητα αὐτοῦ τοῦ νόμου, σχετικᾶ μ' αὐτά. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι πράγματι νόμος τῆς αἰτιότητος μέ μέσο τὴν ἐλευθερία, ἄρα καὶ τῆς δυ-

νατότητας μιᾶς ὑπεραισθητῆς φύσης, ὅπως ὁ μεταφυσικὸς νόμος τῶν ἀποτελεσμάτων, στὸν κόσμον τῶν αἰσθησέων, ἦταν ἓνας νόμος τῆς αἰτιότητας τῆς αἰσθητῆς φύσης. Γιὰ τοῦτο ὁ ἠθικὸς νόμος καθορίζει ἐκεῖνο, ποὺ ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἔπρεπε ν' ἀφήσῃ ἀκαθόριστο, δηλ. τὸ νόμο γιὰ μιὰ αἰτιότητα, ποὺ ἡ ἔννοιά της στὴ θεωρία ἦταν μονάχα ἀρνητικὴ, καὶ ἄρα μόνον αὐτὸς δίνει στὴν ἔννοια τούτη τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα.

Τὸ εἶδος αὐτὸ πιστώσεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου, δταν αὐτὸς ὁ ἴδιος μπαίνει σὰν ἀρχὴ τῆς παραγωγῆς τῆς ἐλευθερίας σὰν αἰτιότητας τοῦ καθαροῦ λόγου, ἀφοῦ ὁ θεωρητικὸς λόγος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παραδεχτῆ τὴ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας, ἀρκεῖ ἐντελῶς, ἀντὶ γιὰ κάθε δικαιολόγησις a priori, νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἀνάγκη του. Γιατὶ ὁ ἠθικὸς νόμος δείχνει τὴν πραγματικότητά του, κατὰ τρόπο, ποὺ ἱκανοποιεῖ ἀκόμα καὶ τὴν Κριτικὴν τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, μὲ τὸ ὅτι ὁ νόμος τοῦτος σὲ μιὰ αἰτιότητα ποὺ εἴχαμε γι' αὐτὴν μόνον ἀρνητικὴ ἔννοια, καὶ ποὺ ἡ δυνατότητά της ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐννοηθῆ ἀπὸ τὸ θεωρητικὸν λόγο, ἂν καὶ τοῦτος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ τὴν παραδεχτῆ, προσθέτει ἓνα θετικὸ καθορισμό, δηλ. τὴν ἔννοια λόγου ποὺ καθορίζει ἄμεσα τὴ βούληση (μὲ μόνη τὴν προϋπόθεσις παγκόσμιας νομοθετικῆς μορφῆς τῶν ἀξιωμάτων του). Ἔτσι γιὰ πρώτη φορὰ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, ἂν καὶ μόνον πρακτικὴ, στὸν λόγο ὁ ὁποῖος μὲ τὶς ιδέες του γινότανε πάντοτε ὑπερβατικὸς, ὅταν ἤθελε νὰ προχωρήσῃ θεωρητικᾶ. Καὶ μεταβάλλει τὴν ὑπερβατικὴν χρῆσιν τοῦ λόγου σὲ χρῆσιν σταθερὴν (ὁ λόγος εἶναι ὁ ἴδιος τὸ ποιητικὸν αἶτιον στὸ πεδίον τῆς ἐμπειρίας μέσῳ τῶν ἰδεῶν).

Δὲν μποροῦσε ποτε νὰ ἦταν ἀπροϋπόθετος ὁ καθορισμὸς τῆς αἰτιότητας τῶν ὄντων στὸν κόσμον τῶν αἰσθησέων, καὶ ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ σ' ὅλη τὴ σειρά τῶν προϋποθέσεων κάτι τι τὸ ἀπροϋπόθετο, δηλ. μιὰ

αἰτιότητα πού νά αὐτοκαθορίζεται. Για τοῦτο ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας σάν δύναμης ἀπόλυτου αὐθορμητισμοῦ, δέν ἦταν μιὰ ἀνάγκη, ἀλλά, σέ ὅτι ἀφορᾷ τή δυνάτοτητα της, ἦταν μιὰ ἀναλυτική ἀρχή τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου. Ἀλλά, ἐπειδή εἶναι ἀδύνατο νά βροῦμε στά ἐμπειρικά γεγονότα ἀνάλογο παράδειγμα, γιατί στίς αἰτίες τῶν πραγμάτων, σάν φαινομένων, δέν μπορούμε νά βροῦμε κανένα καθορισμό τῆς αἰτιότητας, πού νά εἶναι ἐντελῶς ἀπροϋπόθετος μπορούσαμε ἔτσι νά ὑποστηρίξουμε τή σκέψη μιᾶς αἰτίας πού νά ἐνεργῇ ἐλεύθερα, κι' ἀποδίδαμε αὐτή τή σκέψη μόνο σέ ἓνα ὄν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, σέ ὅσο μέρος ἄλλωστε τοῦτο θεωρεῖται σάν νοούμενο. Γιατί δείξαμε πῶς δέν ὑπάρχει ἀντίφαση, ἂν παραδεχτοῦμε ὅλες τίς πράξεις τους, ὅσο εἶναι φαινόμενα, σάν φυσικά προκαθορισμένες καί σύγχρονα νά θεωρήσουμε τήν αἰτιότητά τους σάν ἀπροϋπόθετη φυσικά, ὅσο τὸ ὄν πού ἐνεργεῖ εἶναι διανοητικό ὄν. Μποροῦμε νά κάνουμε ἔτσι τήν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἀρχή πού κανονίζει τὸ λόγο, πού γι' αὐτήν πραγματικά δέν γνωρίζω καθόλου ποιὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενο, πού σ' αὐτὸ ἀποδίδεται τέτοια αἰτιότητα. Ἀφαιρῶ ὅμως τὸ ἐμπόδιο, γιατί ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στήν ἐξήγηση τῶν γεγονότων τοῦ κόσμου, ἄρα καί τῶν πράξεων τῶν λογικῶν δημιουργημάτων, ἀφήνω στὸν μηχανισμό τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας τὸ δικαίωμα νά ξαναγυρίση ἐπ' ἀπειρον ἀπὸ τὸ προκαθορισμένο στήν προϋπόθεση, ἀλλὰ ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά διατηρῶ γιὰ τὸ θεωρητικὸ λόγο ἐλεύθερη τήν κενὴ θέση γι' αὐτόν, τή νοητική, γιὰ νά μᾶς βρῆ τὸ ἀπροϋπόθετο. Ἀλλὰ δέν μπορούσα νά πραγματοποιήσω τή σκέψη αὐτή, νά τή μεταβάλλω δηλ. σέ γνώση ἑνὸς δρῶντος ὄντος, οὔτε ἀπλῶς σχετικὰ μὲ τή δυνατότητα αὐτοῦ τοῦ ὄντος. Αὐτὴ τήν κενὴ θέση τήν καταλαμβάνει μόνο ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος, μὲ ἓνα καθωρισμένο νόμο τῆς αἰτιότητας σέ ἓνα κόσμο νοητικὸ (μὲ τήν ἐλευθε-

ρία), δηλ. μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Μὲ τοῦτο βέβαια δὲν μεγαλώνει καθόλου ἡ γνώση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἀλλὰ μεγαλώνει μονάχα ἡ βεβαιότητα, σχετικὰ μὲ τὴν προβληματικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ποὺ τῆς δίνεται ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, βέβαια μόνο πρακτικὴ, ἀλλὰ πάντως ἀναμφισβήτητη. Καὶ ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας, ποὺ ἡ ἐφαρμογὴ καὶ τὸ νόημά της εἶχε κυρίως θέσῃ μόνο σχετικὰ μὲ τὰ φαινόμενα, γιὰ τὴν συνδέσῃ σὲ διδάγματα τῆς ἐμπειρίας (ὅπως δείχνει ἡ κριτικὴ τοῦ καθαρῦ λόγου), δὲν εὐρύνεται τόσο, ποὺ νὰ μπορῇ γὰ ἐκτείνῃ τὴν χρῆσιν της ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια ποὺ εἶπαμε. Γιατί, ἂν προχωροῦσε πέρα, θάπρεπε νὰ δείξῃ πὼς ἡ λογικὴ σχέση τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ ἀποτελέσματος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ συνθετικὰ κατὰ ἓνα διαφορετικὸ τρόπο ἐποπτείας, ἀπὸ κείνον ποὺ γίνεται ἀπὸ τὴν αἰσθήσῃ, νὰ δείξῃ δηλ. πὼς εἶναι δυνατὴ ἡ αἰτία νοούμενο. Τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάμῃ, ἀλλὰ, σὰν πρακτικὸς λόγος, δὲν τὸ θεωρεῖ λιγώτερο, γιὰτὶ δίνει στὸν καθαρὸ λόγον (ποὺ γιὰ τοῦτο ὀνομάζεται πρακτικὸς) μόνο τὴν καθοριστικὴν αἰτία τῆς αἰτιότητας τοῦ ἀνθρώπου σὰν αἰσθητοῦ ὄντος (τοῦ ὁποίου μᾶς ἔχει δοθῇ ἡ αἰτιότητα). Ὁ πρακτικὸς λοιπὸν λόγος χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια τῆς ἰδίας αἰτίας, ποὺ τὴν ἐφαρμογὴ της στ' ἀντικείμενα τῆς θεωρητικῆς γνώσης μπορεῖ ἔδῳ ἐντελῶς νὰ κατανοήσῃ (γιατὶ ἡ ἔννοια αὕτη βρῖσκεται πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀνοησίαν, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐποπτεία), ὅχι γιὰ νὰ γνωρίσῃ τὰ ἀντικείμενα, ἔτσι ποὺ νὰ καθορίσῃ τὴν αἰτιότητα σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα ἐν γένει, ἀλλὰ τὴν χρησιμοποιεῖ μόνον γιὰ τὸν πρακτικὸ σκοπὸ, καὶ γιὰ τοῦτο μεταφέρει τὴν καθοριστικὴν αἰτία τῆς βούλησης στὴ νοητὴ τάξιν τῶν πραγμάτων, γιὰτὶ ταυτόχρονα ὁμολογεῖ εὐχαρίστως, πὼς δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ τί καθορισμὸς μπορεῖ νὰ δώσῃ ἡ ἔννοια τῆς αἰτίας γιὰ τὴν γνώσιν τῶν πραγμάτων αὐτῶν. Ὁ πρακτικὸς λόγος ὀφείλει νὰ ἀναγνωρίσῃ κατὰ

τρόπο ἐντελῶς καθωρισμένο τὴν αἰτιότητα σχετικὰ μὲ τὶς πράξεις τῆς βούλησης στὸν αἰσθητὸ κόσμο, γιατί διαφορετικὰ ὁ πρακτικὸς λόγος δὲν θὰ μπορούσε νὰ παραγάγη κανένα γεγονός ἐπὶ τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ καθορίσῃ θεωρητικὰ, γιὰ χρῆση τῆς γνώσης τῆς ὑπερσυστητῆς του ὑπαρξῆς, τὴν ἔννοια ποὺ σχηματίζει γιὰ τὴν αἰτιότητά του σὰν νοούμενο. Οὔτε ἄρα ἔχει ἀνάγκη νὰ μπορῇ νὰ δώσῃ, ἐπὶ τὴν αἰτιότητα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἓνα νόημα. Γιατὶ τούτῃ πέρνει ἓνα νόημα ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὴν πρακτικὴν χρῆση. Καὶ θεωρητικὰ ἂν τὴν παρατηρήσουμε παραμένει πάντοτε μιὰ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, ποὺ ἔχει δοθῆ ἁπλοῦς, καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῆ σ' ἀντικείμενα, εἴτε αὐτὰ μᾶς δίνονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις εἴτε ὄχι, ἂν καὶ ἐπὶ τὴν τελευταία περίπτωση δὲν ἔχει κανένα καθωρισμένο θεωρητικὸ νόημα ἢ καμμιά ἐφαρμογή, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ τυπικὴ σκέψη, ὅμως οὐσιαστικὴ, τῆς διάνοιας σχετικὰ μὲ ἓνα ἀντικείμενο ἐν γένει. Τὸ νόημα τοῦτο, ποὺ ὁ λόγος δίνει ἐπὶ τὴν αἰτιότητα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, εἶναι πρακτικὸ γιατί ἡ ἰδέα τοῦ νόμου μᾶς αἰτιότητας (τῆς βούλησης) ἔχει ἀπὸ μόνῃ τῆς μιὰ αἰτιότητα, δηλ. εἶναι ἡ αἰτία τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τῆς.

II.—Γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ καθαρῶς λόγου, κατὰ τὴν πρακτικὴν χρῆση, σὲ μιὰ ἔκταση ποὺ δὲν εἶναι δυνατὴ ἐπὶ τὴν καθ' ἑαυτὸ θεωρητικὴν χρῆση.

Ἐπὶ τὴν ἠθικὴν ἀρχὴν ἔχουμε ἐκθέσει ἓνα νόμο τῆς αἰτιότητας, ποὺ βάζει τὴν καθοριστικὴν αἰτία τῆς αἰτιότητας πολὺ πρὸ πάντων ἀπ' ὅλους τοὺς ὅρους τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων καὶ δὲν ἔχουμε ἀπλῶς σκεφθῆ τὴν βούληση, πῶς μπορεῖ νὰ καθορισθῆ, μιὰ καὶ ἀνήκει